

prof. dr hab. Michał Proksa
Katedra Urbanistyki i Architektury
Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury
Politechnika Rzeszowska im. Ignacego Łukasiewicza

Rzeszów, 7.01.2026

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Pauliny Gorazd-Dziuban
Stan badań najstarszej architektury monastycznej na Ziemiach Polskich
wykonanej na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Rzeszowskiego
pod kierunkiem prof. dr hab. Zbigniewa Pianowskiego

Wstęp

Przedmiotem rozprawy doktorskiej mgr Pauliny Gorazd-Dziuban jest stan badań nad najstarszą architekturą monastyczną w państwie gnieźnieńskich Polan. Praca składa się z czterech ponumerowanych zeszytów (trzy tomy, z drugim tomem podzielonym na dwie części). Tom I (Analiza) z kartami ponumerowanymi od 1 do 499, tom II, część 1 (Katalog) od 1 do 597, tom II, część 2 od 598 do 1080 i tom III (Aneks) od 1 do 189. W tomie I (po części wstępnej) Autorka pomieściła rozdział o genezie i początkach monastycyzmu w czasach Rzymu Antycznego i jego rozprzestrzenianie się poza limes rzymski z akcentem na obszar Europy Środkowej. Najistotniejszymi rozdziałami są rozdział 2 mówiący o najstarszych zgromadzeniach konwentualnych (benedyktyni, cystersi, kanonicy regularni, dominikanie i franciszkanie) i rozdział 3, w którym Doktorantka poddała analizie założenia klasztorne. Tom I sumuje rozdział 4 traktujący o stanie i potrzebach badań nad średniowiecznymi zespołami klasztorowymi oraz roli archeologicznych studiów terenowych w poznawaniu zabudowy i programów przestrzenno-użytkowych średniowiecznych zespołów klasztorowych.

Ocena merytoryczna pracy

Praca imponuje nie tylko pokaźną objętością, ale też szerokim zakresem i rzetelnym wywodem oraz głęboką analizą źródeł, solidnie wybranych i omówionych. W części wstępnej Autorka odniosła się do celu i metodyki pracy, określiła zakres chronologiczny i terytorialny rozprawy oraz ogólnie scharakteryzowała źródła historyczne oraz wyniki badań archeologicznych i architektonicznych. W rozdziale 1 zostały omówione początki ruchu monastycznego wypracowane w chrześcijaństwie oraz geneza jego powstania z akcentem na przywołanie prześladowań wyznawców, jak pisze Swetoniusz „nowego i zbrodniczego zabobonu”, za czasów Nerona, a głównie Dioklecjana. W poczynaniach tych cesarzy Autorka poszukuje (chyba słusznie) światowej kariery nowego wyznania. Dowiadujemy się tu o chrystianizacji państwa Franków, działalności misyjnej w Anglii oraz Europy Środkowej (tereny niemieckojęzyczne), gdzie rola Pepina

Krótkiego, Karolmana i Karola Wielkiego jest trudna do przecenienia. Zwraca wreszcie uwagę na związek początku życia klasztorowego ze zwiększającą się liczbą chrześcijan już od III wieku (tendencja ta w późniejszych okresach wyraźnie rosła) i wymienia największe pustelnie w basenie Morza Śródziemnego akcentując, że ruch monastyczny zaczął się we wschodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego, później objął obszar Europy Zachodniej. Podaje tu najwcześniejsze przykłady: Saint Denis, Lorsch II, Sankt Gallen, Cluny I, II, III i Monte Cassino. Przechodzi wreszcie do monastycyzmu w Europie Środkowej podkreślając rolę akcji misyjnych w krajach pogańskich od Cyryla i Metodego do duchownych bawarskich i akwilejskich wśród Słowian oraz wkład w chrystianizację po utworzeniu arcybiskupstwa w Salzburgu i Ratyzbonie (Regensburg) w VIII wieku. Na tym obszarze Doktorantka również wymienia szereg przykładów, m.in. ośrodki w Brevnov, Pannonhatma, Pecsvarad, Pragę i inne. Z taką wizją rozwoju chrześcijaństwa i monastycyzmu oraz z podanymi przykładowymi obiektami w pełni zgadza się recenzent.

W rozdziale 2 spotykamy się z omówieniem na wczesnym etapie dziejów i rozwoju zgromadzeń zakonnych: benedyktynów, cystersów, kanoników regularnych, dominikanów i franciszkanów. Benedyktyni do XIII wieku zwani „czarnymi mnichami” tworzyli kongregację męską, żeńską i oblatów (laikat). Autorka przedstawia to najstarsze zgromadzenie (VI wiek) opisując jego regułę i budownictwo oraz pojawienie się zakonników na ziemiach polskich już za czasów Mieszka I, którzy znaleźli się w orszaku Dąbrowki. Druga faza dotarła za panowania Bolesława Chrobrego i wtedy zaczęto budować pierwsze eremy, zapewne drewniane. Rozwój działalności misyjnej postępował szybko, a w XII stuleciu funkcjonowało już osiem siedzib (opactw) tego zgromadzenia (prepozytury), ale też dość prawdopodobne jest istnienie nietrwałych małych placówek.

Cystersi („biali” lub „szarzy mnisi”) wywodzili się z pnia benedyktyńskiego, a ich ruch miał na celu odnowę życia eremickiego. Pierwsze grupy pojawiły się w 1098 roku z chwilą odejścia grupy benedyktynów z opactwa Molesmes i założenia nowego opactwa Citeaux; pierwsze filie powstały już z początkiem XII stulecia, w XIII wieku było już ponad sześćset opactw, ale też w tym stuleciu widać pierwsze ślady kryzysu związane głównie ze wzrostem bogactwa zgromadzeń. Taki rytm przedstawiony przez Doktorantkę zgodny jest z dzisiejszym stanem wiedzy o funkcjonowaniu zgromadzenia „białych/szarych” mnichów. Dalej Autorka opisała strukturę zakonu oraz jego budownictwo, wskazując na niektóre punkty w statucie dotyczące fundacji opactw i przedstawiając modelowy plan kościoła i klasztoru. Dalszy ciąg narracji tyczy cystersów na ziemiach polskich z najstarszymi opactwami w Jędrzejowie i Łeknie.

Geneza zakonników regularnych związana jest z reformą gregoriańską, pojawili się z końcem XI wieku, a w XIII widać było już ślady kryzysu; wcześniej wyodrębniły się wśród nich dwa nurty: norbertanie i bożogrobcy. Autorka przedstawiła strukturę zgromadzenia i budownictwo, w którym widzi (słusznie) związek z architekturą cystersów. Akapit z opisem działalności kanoników regularnych w Polsce kończy rozdział odnoszący się do tego zgromadzenia.

Dominikanie pojawili się w XIII wieku, dziś tworzą kongregację męską, żeńską i świecką (tercjarze). Tu również Doktorantka przedstawiła genezę zgromadzenia, opisała jego strukturę i budownictwo z wymogami fundacyjnymi i kierowaniem pracami, a całość rozdziału o dominikanach kończy ich działalność w Polsce.

Franciszkanie pojawili się z początkiem XIII wieku, dziś znana jest kongregacja męska i żeńska (klaryski). Za sprawą Doktorantki poznaliśmy strukturę zgromadzenia, charakterystyczne cechy budownictwa franciszkańskiego oraz ich działalność na ziemiach polskich.

Przedstawienie genezy i rozwoju najstarszych zgromadzeń zakonnych w Europie i w Polsce jest wstępem do szczegółowej analizy założeń klasztornych (rozdział 3). Autorka podkreśliła rolę założenia jako instytucji religijnej i kościelnej, ale też i innych funkcji realizowanych przez klasztor: tu wymieniła te funkcje. Podrozdziały tego rozdziału traktują o topografii i warunkach lokalizacji kompleksów klasztornych, zarówno murowanych jak i drewnianych z podziałem na prowincje i podaniem podstawowych cech i różnic. Części poświęcone założeniom zgromadzeń zostały uzupełnione tabelami, co zdecydowanie ułatwia przyswajanie dużej ilości informacji. Poszczególne kolumny w tych tabelach podają informacje dotyczące m.in. przynależności do diecezji, położenia topograficznego, zasobów wodnych, sytuacji osadnictwa w bliskim otoczeniu opactwa, czy warunków obronności i możliwości komunikacji. Te elementy podkreślane przez Autorkę są w pełni zasadne i odgrywały decydującą rolę przy lokacji opactw/eremów, ale recenzent chce tu jeszcze podkreślić ważny element warsztatów budowlanych uczestniczących w realizacji przedsięwzięcia.

W dalszej części rozdziału 3 Autorka omawia zabudowania klasztorne, drewniane i murowane i lokuje je względem świątyni wskazując na różne możliwości ich sytuowania; omawia też zabudowania gospodarcze i fortyfikacje. Ten akapit jest również uzupełniany tabelami, w których znajdziemy kolumny określające datowanie, rodzaj i posadowienie murów fundamentowych, detale architektoniczne oraz wątki murów kamiennych i ceglanych, czasem a podanie wymiarów cegieł.

Tom I kończy podsumowanie przemysłów Autorki oraz podkreślenie roli badań archeologicznych w poznaniu zabudowy klasztornej, poprzedzonych gruntowną kwerendą źródłową.

Tom II (dwie części) stanowi katalog obiektów klasztornych (43 założenia) omawianych w tej dysertacji. Został on opracowany wg ściśle przemyślanego planu i obejmuje: 1 – lokalizacja, 2 – źródła, 3 – opis założenia: stan zachowania, plan, technika budowy i materiał, fazy budowy, przebudów i rozbudów, 4 – badania archeologiczne, 5 – badania architektoniczne, 6 – rekonstrukcja, 7 – chronologia, 8 – wykaz dokumentacji i miejsce jej przechowywania. Taki zestaw danych pozwala na pełne poznanie założenia kościelno-klasztornego i stanowi wielki pozytyw tego opracowania.

Tom III (Aneks) zawiera spisy fotografii, rycin i tabel oraz obszerną bibliografię ułożoną alfabetycznie.

Ocena pracy

Dysertacja doktorska mgr Pauliny Gorazd-Dziuban przygotowana i napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Zbigniewa Pianowskiego jest bardzo logiczna i napisana poprawną polszczyzną, imponuje zasobem informacji i wnikliwością analizy. Wg recenzenta obszerny zakres merytoryczny opracowania odpowiada zakresowi kilku rozpraw doktorskich lub przynajmniej dużych ich fragmentów, a omówienie historii, funkcjonowania, struktury oraz budownictwa każdego

z analizowanych zgromadzeń stanowi zamknięty problem, rzeczowo i merytorycznie opisany przez Doktorantkę. Nie będę wymieniał pozytywów rozprawy, przewijają się one w tekście recenzji.

Podsumowanie

Przedstawiona mi do recenzji praca jest znakomicie wykonanym studium naukowym, porządnie podsumowującym wiedzę o najstarszej architekturze monastycznej na ziemiach polskich. Analiza faz rozwojowych założeń klasztornych dokonana przez Doktorantkę pozwala na ponowne otwarcie szerokiej dyskusji o najstarszej sakralnej architekturze murowanej w państwie gnieźnieńskich Polan. Już na etapie recenzji wnoszę o wyróżnienie tej pracy.

Wobec powyższego wnioskuję o dopuszczenie Doktorantki do dalszych etapów przewodu.